

УДК 165

Віктор Левченко

ГУМАНІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ В УКРАЇНІ

Розглядаються різні напрямки існування та процеси становлення філософії національної ідеї в Україні. Базою дослідження є філософські та літературні джерела різних періодів історії української суспільної думки.

Ключові слова: національна ідея, філософські рефлексії, Україна.

Рассматриваются различные направления существования и процессы становления философии национальной идеи в Украине. Базой исследования являются философские и литературные источники разных периодов истории украинской общественной мысли.

Ключевые слова: национальная идея, философские рефлексии, Украина.
Some ways of existing and processes of genesis of national idea philosophy in Ukraine are researched. Philosophical and literatural sources of different periods of Ukrainean social thought are the basis of investigation.

Keywords: national idea, philosophical reflection, Ukraine.

Національна ідея в людському бутті може бути репрезентована кількома стадіями, напрямами та сутнісними проявами. Під стадіями ми розуміємо різні системно об'єднані функціональні особливості, що характеризують певні культурно-історичні епохи в їх відношенні до національного. В Україні проглядаються, по перше, генетично-етнічна стадія переднаціонального тобто інтуїтивного відчуття необхідності збереження спільноти як умови самовиживання; по друге, культурно-просвітницька стадія визрівання релігійно-національного в психологічних та організаційних межах (формах) його наявності; по третє, стадія самоусвідомлення, активного творення власного національного життя – козацька доба, яка, на жаль, в силу як зовнішніх та внутрішніх історичних обставин не змогла завершити шлях остаточного формування нації та скінчилась руйнацією; по четверте, стадія національного відродження, орієнтована на будівництво національної ідентичності, включаючи спробу політичного самовизначання, яскравими проявами якої були діяльність та ідеї що формувались починаючи від Кирило-Мефодіївського братства до розстріляного покоління двадцятих років нашого століття.

П'ята стадія – наше сьогодення. Українська національна ідея в наш час має свої суттєві особливості, що позначаються на її характері, тенденціях розвітку, сфері дії. Не зупиняючись на них детально, назвемо лише специфічні політико-економічні умови, старі психологічні стереотипи, відчуження людини від власної культури, мови, а звідси і

недостатній рівень національної самосвідомості, регіональні відмінності, тощо. Ці фактори створюють об'єктивні труднощі, впливають на темп процесу втілення національної ідеї, її поширення та напрями. До них додається суб'єктивний фактор: бездіяльність, а інколи відверта протидія позитивним зрушенням в культурі окремих представників владних структур, свідомо тенденційність діяльності певних політичних діячів, нерозуміння значною частиною народу власних прав і невміння їх відстоювати (незважаючи на дуже велику соціальну активність під час Померанчової революції та революції Гідності), пасивність інтелігенції. Незважаючи на зазначений негативний фон українська національна ідея існує не тільки в сучасних теоретичних розробках, але і виявляє себе в державотворенні та культурному житті.

Національна ідея реалізується в різних напрямах суспільного життя: в політичній, релігійній та мовній практиці, в культурно-просвітницькій діяльності і в особисто-психологічних орієнтаціях, а також на теоретично-філософському рівні. Як предмет філософської рефлексії національна ідея включає такі аспекти, як власне поняття національного, його наявність в свідомості і повсякденному житті людства, співвідношення з міжнародним і загальнолюдським, конкретно-історичним і надчасовим. Філософське осмислення цієї проблеми передбачає не тільки її гносеологічний і культурно-онтологічний аналіз, але і виявлення аксіологічного значення та екзистенціального змісту. Культурно-історична конкретизація національної ідеї означає виявлення даної проблематики в історико-культурній спадщині та її аналіз, дослідження сучасного стану національної ідеї, її розуміння та практичного втілення, відродження нових концептуальних підходів та впорядкування історії філософської думки в Україні. Історико-культурна спадщина репрезентує національну ідею як в явному викладі (наприклад, Т. Шевченко, І. Франко, В. Липинський та інш.), так і в різних ступенях неявного (наприклад, у філософських творах Г. Сковороди, П. Лодія, П. Юркевича, хорОВОЇ музики Д. Бортнянського, етнічної символіки народного костюму, церковної та світської архітектури). Це вимагає проникнення не лише в сутність авторської думки, але і в контекстуальність, форму твору, заданість культурно-національних архетипів.

Історико-філософське дослідження національної ідеї, на наш погляд, слід починати з її «передбуття», з витоків, тобто з роздумів українських гуманістів XVI – початку XVIII ст. Рефлексія мислителів цього періоду пов'язується з такими питаннями, як: хто ми? яке наше минуле? що нас єднає?, розгорнутими в іде патріотизму, єдності народу за етнічними ознаками, релігійною вірою, історичним минулим та іншими формами

культури. Патріотичним пафосом пронизане звернення Ст.Оріховського до польського короля з побажанням «звільнити Русь від рабства і спільну твою державу свободу зберегти», описанням і страждань від зовнішнього військового нападу, з вимогою «податися на Русь», відбудувати її і порятувати мешканців, які уникли ворожого меча» [5, с. 23–25]. А. Чагровський в творах «Дума Українна», «До подільського краю син його промовляє» поєднує патріотичні мотиви з цінностями «лицарських» звичаїв. Історії українського народу присвячує свій твір «Дніпрові камени» І. Домбровський, а проблемі збереження і захисту звичаєвого права і віри руського народу розкривається в «Розмислі про народ руський» Я. Щасного-Гербути (див.: [6, с. 78–80, 200–221, 173–178]). Неоднозначною була діяльність яскравого полеміста І.Вишенського, але вона пропагувала православні і давньоруські культурні традиції, сприяла національній єдності (див.: [1]).

Зростання національної самосвідомості в Європі в першій половині XIX ст. находилося під впливом ідей Гердера, Фіхте і романтиків, які, привертаючи увагу до неповторності різних народів світу в їхньому природному стані та середовищі існування, поклали початок концепції національної самобутності й тим самим дали засади для визначення нації. Так Гердер підкреслював значення національної культури як засобу єднання людей в органічне ціле, поза яким людина ніщо. Він також писав про роль відтворення народних традицій, зафіксованих в мові, мистецтві, релігії, сімейних стосунках, державі для стимуляції розвитку народу. Фіхте в своїх «Промовах до німецької нації», намагаючись знайти сили для національного відродження Німеччини в умовах втрати незалежності, пропонує програму перевиховання народу через усвідомлення німцями відчуття єдності нації. Патріотизм, тобто розвинена національна самосвідомість є підвалинами формування добросовісної особистості. В руслі цих ідей представники європейського романтизму в своїх художніх і філософських пошуках для обґрунтування ідеї нації та пошуку «душі народу» звертались до фольклору, народним, історичним традиціям.

Провідні ідеї європейського романтизму знаходять в Україні сприятливі умови для власних концептуальних підходів до національної ідеї. Так, скажімо, у П. Куліша українська національна ідея – є проявом патріархального життя, вкорінення у ґрунт, виразом «внутрішнього» на протилежність «зовнішньому», – має певне етнопсихологічне трактування [3]. У М. Драгоманова національне пов'язане з громадівськими ідеями; воно є ґрунтом, формою, засобом, що служить головному – поступу політичному, соціальному і культурному, – тобто розглядається в соціально політичному аспекті.

В цікавому ракурсі розглядає національну ідею О. Потебня. Його філософія мови орієнтована на дослідження проблеми «мова і народ» як основної, включає в себе такі базисні категорії: «народність», «ідея національності», «націоналізм». Він приєднується до В. Гумбольдта і виводить з мови єдність народного духу, причетність людини до своєї національності. Наприклад, «...розмовляти – значить пов'язувати свою особисту вузьку думку з мисленням свого племені, народу» [8, с. 149]. На певному рівні розвитку народного духу з безособовою мовною стихією завдяки вольовим і інтелектуальним зусиллям індивідуальностей і політичних груп, що засвоїли краще з нього, відбувається формування національної ідеї через придання відомим рисам народу характеру єднаючого, керівного принципу. Це, в свою чергу, дає імпульс для наступної творчості в сфері мови і власного народного духа (див.: [7, с. 380–386]). Визначаність національної ідеї вимога активних практичних дій в сфері національного для вивіщення її начал, надання їй більшої енергії. «Ідея національності є завжди родом месіанізму» [9, с. 275]. Але для Потебні право народів на самостійне культурно-історичне існування і розвиток, дозволяє запобігати крайностям і однобічності окремих варіантів національної ідеї та мондіалістських концепцій цивілізації.

В кінці XIX ст. філософія національної ідеї в Україні виходить на новий рівень; репрезентують її Т. Зіньківський та І. Франко. Т. Зіньківський критикує космополітичні ідеї «абстрактної вселюдини», вважає їх неприродними і такими, що ведуть до втрати своєї індивідуальності. «Кожна індивідуальність може виховуватись для справжнього творчого життя тільки на національному ґрунті. Людина без національного почування не здатна до розумного духовного життя» [2, с. 89]. В той же час космополітизм і націоналізм співвідносяться як ціле і частина, як розуміння родового і видового. Націоналізм, пише Т. Зіньківський, «мусить бути під контролем ідей гуманізму – любити свій народ, працювати для його не значить зневажати й ненавидіти іншу яку народність. Кожна людина мусить дивитись на всіх людей однаково, як на людей, поводитись з ними, як собі того бажаєш... і в такій собі благородній розумності кожна людина мусить бути космополітом... Такий націоналізм, що суперечить людським вищим гуманним ідеям – не націоналізм, це просто варварство... Націоналізм же ми розуміємо як практичне виконання в житті космополітичних гуманітарних бажань та ідей...» [2, с. 101]. Пасивність культурних верств веде до того, що «потіки інтелігенції течуть в різні моря, доповнюють здебільшого чужі води, лишаячи Україну без усякого духовного напою, і лежить Україна як пустиня, що Бог її кинув» [2, с. 107]. Практичне завдання української

інтелігенції Т.Зінківський бачив у сприянні становленню внутрішньої самостійності культури і політичної волі, спрямованості на політичне звільнення.

І. Франко невід'ємною частиною історичного поступу вважає націю. «Все, що йде поза рами нації – се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування однієї нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими вселюдськими» фразами покрити своє духовне відчуження від рідної нації» [11, с. 79]. З цим пов'язана проблема провідника і народу, ролі першого в пробудженні пасивної розрізненої етнічної юрби, перетворенні її в самовизначену активну національну спільноту розглядається Франком в різних творах, але особливо повно, яскраво, в гармонійній образності, що створюють піднесену, довершену художню форму, ця думка висловлена в поемі «Мойсей».

І. Франко розглядає проблему національного в її відношенні до загальнолюдського. Так він був впевнений, що чим глибше будуть вивчені потреби однієї нації, тим більше буде знайдено зв'язків з проблемами, важливими для інших народів, бо їх визначають спільні закономірності суспільного розвитку. І. Франко виступає проти заперечення національної специфіки культури, як це робили прибічники компаративістської теорії, але разом з тим підкреслює і загальнолюдський характер духовного надбання кожної окремої нації. Він вживає порівняльний аналіз творів різних народів, щоб «задокументувати свою національну і духовну рівність з іншими народами» [10, с. 21]. Порівнення дасть позитивні наслідки тільки тоді, вважає І. Франко, коли будуть вивчені соціальні мотиви того чи іншого явища в певній національній культурі. Розглядаючи питання співвідношення національного та міжнародного, мислитель виходив з того, що кожний дійсно національний за своїм значенням твір, має одночасово загальнолюдський характер і повинен органічно ввійти в культури інших народів, збагативши їх. «Кожний чільний сучасний письменник – чи він слов'янин, чи німець, чи француз, чи скандинавець, являється неначе дерево, що своїм корінням впирається якомога глибше і міцніше в свій рідний національний ґрунт, намагається віссати в себе і переварити в собі якнайбільше його живих соків, а своїм пнем і кроною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань. Тільки той письменник може нині мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якое своє слово в тих великих питаннях, що ворухать її душею, та заразом сказати то слово в такій формі, яка найбільше відповідала його національній вдачі. І тільки такий письменник буде рівночасно зрозумілий і

цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але й для цілого цивілізованого світу, бо всі знайдуть у його творах, хоч і яка була б назвичайна та оригінально-національна їх форма... ті самі чуття, сумніви, страждання, симпатії, що становлять суть душі сучасного освіченого чоловіка» [14, с. 242]. В іншому місці він ще більш конкретно вказує на необхідність «розрізнити своєрідно-національне від загально-міжнародного: національний зміст у міжнародній формі, і національну форму, в яку відлито міжнародний зміст» [13, с. 385]. І. Франко вказує, що нація, яка намагається панувати над іншими шляхом насильств і кривдження, сама приречена на духовне зuboжіння і моральну загибель. «Дорога насильств, кривдження, економічного і духовного руйнування приводить тільки до згуби, а не до поступу, дегенерує і подкопує не тільки слабшого, але і сильнішого» [12, с. 8].

В двадцятому столітті чимало українських мислителів серед інших проблем, займався національною ідеєю, маючи свої підходи, оцінки, мету. Розглянемо концепції В. Липинського і Д. Чижевського.

Розробка категорії «нація» як фундаментальної в ряду з поняттями «традиція» і «аристократія» характерна для філософсько-історичних поглядів В. Липинського. Він розуміє націю як творче і органічне утворення, само себе створююче, оскільки «ніхто з нас не створить нації, якщо ми самі нацією не захочимо бути» (цит. за: [15, с. 55]). Для перетворення етнічної маси в націю необхідне розвинути почуття поваги і обов'язку по відношенню до своєї Землі, воля до національно-політичної творчості, тому в душі європейського елітаризму ХХ ст. В. Липинський вважає, що «українство за природою своєю є рухом аристократичним: волевиявленням ведучого прошарку, а не народних мас» [4, с. 78]. Оскільки власне духовна і політична еліта здатна виявити національну ідею як державотворчу, що не має крайнощів націоналізму, вона (еліта) і є основою нації і може втілювати ідею українства, а саме боротьбу за політичну і культурно-національну незалежність Української Землі. З точки зору Липинського ні мова, ні віра, ні плем'я (тобто культурно-національні ознаки) історично відрізняли Україну від її сусідів, а інший, вироблений сторіччями, метод організації політичних взаємовідносин державності і громадянства. Тому не за допомогою ще неіснуючої «фіктивної “українською нацією” необхідно будувати реальну українську державу» [4, с. 74]), а навпаки, через вже існуючі і створені політичні інститути і бажання організувати націю як єдине духовне політичне ціле. Таким чином В. Липинський заперечує етнопсихічні характеристики як основні елементи національного буття. Таким конструктом, вважає він, є територія («Земля»), любов до якої підтримує і зміцнює національну

свідомість, формує почуття територіального патріотизму. Це необхідна передумова нації. Тому «“українцем”, своєю, близькою, людиною однієї нації, є кожна людина, органічно (місцем проживання і праці) пов’язана з Україною, не-українцем є житель іншої землі» (цит. за: [15, с. 56]).

Історик світової та української філософії Д. Чижевський в своїх працях, зокрема, в «Нарисах з історії філософії на Україні», серед інших проблем, розглядає національну ідею в таких вимірах, як нація і людство, філософія і філософії, український народний характер і світогляд. В співставленні національного і загальнолюдського існують два підходи, – раціоналістичний і романтичний, – констатує Д. Чижевський. Він критикує перший підхід, для якого історія людства – єдиний процес, що має спільну мету, а національні особливості – то лише певні відступи, «ухили» від загальнолюдського, «необхідне зло», що колись може бути усуненим. Тому дійсно цінним і важливим є мета «вселюдське», наднаціональне, надчасове. Д. Чижевський обстоює другий, романтичний підхід, з його аналізом помилок та однобічності раціоналізму і бачення різноманітності форм життя. В цьому сенсі «кожна нація є тільки обмеженим і однобічним розкриттям людського ідеалу. Але лише в очих обмежених і однобічних здійсненнях загальнолюдський ідеал і є живий». Саме в цьому, вважає Д. Чижевський, виявляється своєрідність і оригінальність і кожна нація «має вічне і загальне значіння» [16, с. 8].

Аналогічним чином Д. Чижевський розглядає співвідношення філософії з окремими філософськими системами, течіями, школами. Кожна конкретна філософія є усвідомлення цінностей національної культури в різних її проявах. Дійсно, якщо предмет філософії в цілому загальнолюдський, то предмет кожної філософської системи має певні національні риси, адже на філософські ідеї, концепції, системи впливають специфічні риси тієї нації, культури, суспільних відносин, в межах яких вони народились і зросли. А звідси вибіркове ставлення мислителів до тієї чи іншої проблеми. Для одного об’єктом уваги виявляється те, що зовсім не цікавить і не сприймається іншими мислителями. Висновки, які робить філософ, розв’язуючи певні проблеми, також значною мірою відбивають духовну культуру нації. Тобто, національний момент виявляється не тільки у виборі проблем, а й у характері їх розв’язання. Національні умови впливають на вибір мислителем кола проблем, що вимагають першопорядної розробки в межах його системи. Адже проблематика конкретної системи завжди є переламаним через свідомість мислителя відбиттям потреб суспільного розвитку. Національні риси в філософії виявляються найбільш яскраво тоді, коли мислителя хвилюють ті проблеми і розробляє він ті питання, що є найбільш

гострими, актуальними, вагомими в даний момент для даної нації. Національне значення філософської системи, теорії полягає у відповідності її тим проблемам, що важливі для нації на певних етапах її розвитку.

Досить цікавою є проблема національної специфічності філософської думки. Все те неповторне, що викликається до життя особливостями розвитку тієї чи іншої нації і не може бути перенесене без певних змін в умови розвитку інших націй, складає національну специфіку філософської думки. З точки зору Д. Чижевського три моменти характеризують національні особливості філософії. Це форма вияву філософських думок; метод філософського дослідження; будова системи філософії.

Національне неможна ототожнювати з національно-специфічним. Національне не щезає навіть зі зникненням національно-своєрідних зовнішніх моментів. Воно може виявлятися хоч би в структурі межнаціональних елементів форми. Визначання національно-специфічного вимагає конкретизації як в просторі, так і в часі. Те, що в даному відношенні виступає як національно-специфічне, в іншому – може набувати загальнолюдського значення і навпаки. Специфічним для нації є неповторне, те, що викликано до життя особливостями саме її розвитку і тому не може бути перенесене за її межі. Д. Чижевський виділяє в Україні певну національну індивідуальність з такими рисами, як емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм, волелюбність, рухливість, терпимість до інших народів (див.: [16, с. 19-20]).

Фінал. В наш час національна ідея в новітньому розумінні цього поняття і сучасними формами міжнаціональних стосунків є необхідним елементом, стержнем існування нації, суспільства, держави. Неповнота, нерозуміння, або відсутність цього компоненту в поєднанні з непослідовністю внутрішньої політики, зовнішнього тиску обертається денационалізацією, асиміляцією, призводить до того, що певна національна спільнота щезає з Землі. Ця проблема актуальна і для України, тому не випадковим є інтерес до неї наших науковців і зокрема, філософів.

Предметом філософської рефлексії є також культурно-історичний процес як цілісність з виявленням гуманізму, демократизму, відкритості, з системою моральних та естетичних цінностей, єдністю, взаємодією в різних сферах духовності. На цьому полі багато зробили, зокрема, П. Куліш, І. Франко, Д. Чижевський та інші, виступаючи як проти перебільшення, так і проти зневаги, недооцінки національного прояву культури.

Національні умови впливають на вибір мислителем кола проблем, що вимагають першопорядної розробки в межах його системи. Адже

проблематика конкретної системи завжди є переламленим через свідомість мислителя відбиттям потреб суспільного розвитку.

Специфічним для нації є неповторне, те, що викликано до життя особливостями саме її розвитку і тому не може бути перенесене за її межі.

Визначання національно-специфічного вимагає конкретизації як в просторі, так і в часі. Те, що в даному відношенні виступає як національно-специфічне, в іншому - може набувати загальнолюдського значення і навпаки.

Якщо предмет філософії в цілому загальнолюдський, то предмет кожної філософської системи має певні національні риси, адже на філософські ідеї, концепції, системи впливають специфічні риси тієї нації, культури, суспільних відносин, в межах яких вони народились і зросли. А звідси вибіркове ставлення мислителів до тієї чи іншої проблеми. Для одного об'єктом уваги виявляється те, що зовсім не цікавить і не сприймається іншими мислителями. Висновки, які робить філософ, розв'язуючи певні проблеми, також значною мірою відбивають духовну культуру нації. Тобто, національний момент виявляється не тільки у виборі проблем, а й у характері їх розв'язання. Національні умови впливають на вибір мислителем кола проблем, що вимагають першопорядної розробки в межах його системи. Адже проблематика конкретної системи завжди є переламленим через свідомість мислителя відбиттям потреб суспільного розвитку. Національні риси в філософії виявляються найбільш яскраво тоді, коли мислителя хвилюють ті проблеми і розробляє він ті питання, що є найбільш гострими, актуальними, вагомими в даний момент для даної нації. Національне значення філософської системи, теорії полягає у відповідності її тим проблемам, що важливі для нації на певних етапах її розвитку.

Досить цікавою є проблема національної специфічності філософської думки. Все те неповторне, що викликається до життя особливостями розвитку тієї чи іншої нації і не може бути перенесене без певних змін в умови розвитку інших націй, складає національну специфіку філософської думки.

Національне неможна ототожнювати з національно-специфічним. Національне не щезає навіть зі зникненням національно-своєрідних зовнішніх моментів. Воно може виявлятися хоч би в структурі межнаціональних елементів форми. Наприклад, більшість філософських творів Василя Довговича написані латинською і угорською мовами, але вони мають національне значення, оскільки в них наявна співвідносність

з соціальними умовами розвитку Закарпатської України, з культурними та ідейними надбаннями свого народу.

1. Вишенський І. Твори: У 2-х тт. – К., 1959.
2. Зіньківський Т. Писання: У 2-х кн. – Львів, 1896. – Кн. 2.
3. Куліш П. Твори: У 2-х тт. – К., 1989. – Т. 1.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів // Філософська та соціологічна думка. – 1991. – № 10.
5. Оріховський Ст. Напучення польського королеві Сигизмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 23–25.
6. Оріховський Ст. Напучення польського королеві Сигизмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження. – К., 1995. – Ч. 2.
7. Потебня А.А. Из записок по теории словесности // Потебня А.А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 380–386.
8. Потебня А.А. Мысль и язык // Потебня А.А. Слово и миф. – М., 1989.
9. Потебня А.А. Язык и народ // Потебня А.А. Эстетика и поэтика.. – С. 275.
10. Франко І. Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
11. Франко І. Збір. творів: У 50-ти тт. – К., 1986. – Т. 45.
12. Франко І. І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадьярського тисячоліття // Житє і слово». –1896. – № 1.
13. Франко І. Твори в 20-ти тт. – Т. 16. – К., 1955.
14. Франко І. Твори в 20-ти тт. – Т. 18. – К., 1955.
15. Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська та соціологічна думка. – 1991. – № 10.
16. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.